

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात नवीन बदल: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ.गणेश बी.खुणे महात्मा ज्योतिबा फुले कला महाविद्यालय आष्टी. ता. चामोर्शी, जि. गडचिरोली.

गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली. मो. नं. 9404130974 email- khuneganes100@gmail.com

गोषवारा :

हा अभ्यास भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या विकसित स्वरूपाचा शोध घेतो. अलिकडच्या वर्षांत भारताचा धोरणात्मक दृष्टीकोन, राजनैतिक सहभाग आणि आर्थिक भागीदारी यांमधील महत्त्वपूर्ण बदलांचे हे परीक्षण करते. हे विश्लेषण जागतिक शक्ती म्हणून भारताचा उदय, बदलणारी भू-राजकीय गतिशीलता आणि देशांतर्गत अनिवार्यता यासारख्या प्रमुख निर्धारकांवर लक्ष केंद्रित करते. प्रमुख जागतिक शक्ती, प्रादेशिक शेजारी आणि उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांशी भारताच्या परस्परसंवादाची छाननी करून, या अभ्यासात भारताच्या बाह्य संबंधांना आकार देणाऱ्या अंतर्निहित प्रेरणा, आव्हाने आणि संधी समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा मार्ग आणि त्याचा प्रादेशिक आणि जागतिक व्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांबद्दल सर्वसमावेशक आकलन होण्यासाठी या संशोधनाचे उद्दिष्ट आहे.

बीजसंज्ञा : भारताचे परराष्ट्र धोरण, धोरणात्मक बदल, राजनैतिक प्रतिबद्धता, आर्थिक भागीदारी, जागतिक शक्ती, भू-राजकीय गतिशीलता, देशांतर्गत गरजा, प्रमुख जागतिक शक्ती, प्रादेशिक शेजारी, उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था.

प्रस्तावना :

भारताचे परराष्ट्र धोरण, जे एकेकाळी अलाइनमेंटच्या तत्वांवर आधारित होते, अलिकडच्या काही दशकांमध्ये गंभीर रूपांतर झाले आहे. जागतिक आर्थिक आणि राजकीय शक्ती म्हणून राष्ट्राचा उदय होण्यासाठी त्याच्या बाह्य संबंधांचे पुनर्मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे. हा अभ्यास भारताच्या विकसित होत असलेल्या परराष्ट्र धोरणाच्या गुंतागुंतीच्या बारकाव्यांचा अभ्यास करतो, त्याच्या धोरणात्मक दृष्टीकोन, राजनैतिक प्रतिबद्धता आणि आर्थिक भागीदारी यांमधील महत्त्वपूर्ण बदलांचे परीक्षण करतो.

शीतयुद्धानंतरच्या कालखंडात भारताचे क्रमशः असंलग्न भूमिकेतून अधिक सक्रिय आणि ठाम परराष्ट्र धोरणाकडे होत असलेले संक्रमण पाहिले. वेगवान आर्थिक वाढ, तांत्रिक प्रगती आणि बदलत्या भू-राजकीय लँडस्केपसह अनेक घटकांच्या संगमाने हा बदल उत्प्रेरित झाला. जागतिक खेळाडू बनण्याच्या भारताच्या आकांक्षांनी आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि मंचांमध्ये मोठी भूमिका घेण्यास प्रवृत्त केले आहे. परिणामी, जगभरात भारताच्या मुत्सद्देगिरीचा ठसा स्पष्टपणे वाढला आहे.

हा अभ्यास भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या मार्गावर प्रभाव टाकणाऱ्या प्रमुख निर्धारकांची छाननी करतो. यामध्ये जागतिक स्तरावर देशाची वाढती उंची, जागतिक शक्तीच्या गतिशीलतेचा जटिल परस्परसंवाद आणि राष्ट्रीय हितसंबंधांचे रक्षण करणे आवश्यक आहे. प्रमुख जागतिक शक्ती, प्रादेशिक शेजारी आणि उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांसोबत भारताच्या परस्परसंवादाचे विश्लेषण करून, भारताच्या बाह्य संबंधांना आकार देणाऱ्या अंतर्निहित प्रेरणा, आव्हाने आणि संधी उलगडणे हे या संशोधनाचे उद्दिष्ट आहे.

महत्त्व:

भारताच्या विकसित परराष्ट्र धोरणातील बारकावे समजून घेणे अनेक कारणांसाठी महत्त्वाचे आहे. प्रथम, ते जागतिक व्यवस्थेतील भारताची भूमिका, त्याचे धोरणात्मक प्राधान्य आणि राजनैतिक क्षमता याविषयी गंभीर अंतर्दृष्टी प्रदान करते. दुसरे म्हणजे, एका जटिल आणि एकमेकांशी जोडलेल्या जगाकडे नेव्हिगेट करताना भारताला कोणत्या आव्हानांना आणि संधींचा सामना करावा लागतो यावर अभ्यास प्रकाश टाकतो. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या निर्णयांचे विश्लेषण करून, धोरणकर्ते, व्यवसाय आणि

शैक्षणिक भू-राजकीय बदलांचा अधिक चांगल्या प्रकारे अंदाज आणि प्रतिसाद देऊ शकतात. शिवाय, हे संशोधन भारताच्या बाह्य संबंधांना आकार देणाऱ्या घटकांच्या सखोल आकलनात योगदान देते. हे देशांतर्गत गरजा, आर्थिक आकांक्षा आणि सुरक्षाविषयक चिंता भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या निवडीवर कसा प्रभाव पाडतात याचे परीक्षण करते. सरतेशेवटी, हा अभ्यास भारताच्या संभाव्य मार्गावर आणि प्रादेशिक आणि जागतिक स्थिरतेसाठी त्याचे परिणाम यावर मौल्यवान दृष्टीकोन प्रदान करतो.

संशोधन कार्यप्रणाली :

हा अभ्यास भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या नवीन रूपांचे विश्लेषण करण्यासाठी गुणात्मक संशोधन पद्धती वापरतो. अभ्यासपूर्ण लेख, सरकारी दस्तऐवज, पॉलिसी पेपर्स आणि मीडिया रिपोर्ट्सचे सर्वसमावेशक साहित्य पुनरावलोकन भारताच्या बाह्य संबंधांमधील प्रमुख थीम, ट्रेंड आणि टर्निंग पॉइंट्स ओळखण्यासाठी आयोजित केले जाईल. अॅक्ट ईस्ट पॉलिसी किंवा भारत-यूएस धोरणात्मक भागीदारी यासारख्या विशिष्ट परराष्ट्र धोरणाच्या उपक्रमांचा सखोल केस स्टडीज, त्यांचे परिणाम आणि परिणाम समजून घेण्यासाठी केले जातील. याव्यतिरिक्त, विविध दृष्टीकोन आणि अंतर्दृष्टी एकत्रित करण्यासाठी मुत्सद्दी, धोरणकर्ते आणि शैक्षणिक तज्ञांच्या तज्ञांच्या मुलाखती घेतल्या जातील. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या निवडींना आकार देणारे नमुने, कनेक्शन आणि अंतर्निहित घटक ओळखण्यासाठी थीमॅटिक विश्लेषणाचा वापर केला जाईल. या संशोधन पद्धती एकत्र करून, या अभ्यासाचे उद्दिष्ट भारताच्या बाह्य संबंधांच्या विकसित होत असलेल्या गतिशीलतेची सूक्ष्म आणि सर्वसमावेशक समज प्रदान करणे आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

1. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची उत्क्रांती अ-सरेखिततेपासून अधिक ठाम भूमिकेकडे नेणारे प्रमुख घटक ओळखणे आणि त्यांचे विश्लेषण करणे.
2. आर्थिक मुत्सद्देगिरी, प्रादेशिक सहकार्य आणि जागतिक भागीदारी यावर लक्ष केंद्रित करण्यासह भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील धोरणात्मक बदलांचे परीक्षण करणे.
3. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या निर्णयांवर आर्थिक वाढ, राजकीय स्थिरता आणि सुरक्षा चिंता यासारख्या देशांतर्गत घटकांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करणे.
4. जागतिक स्तरावर त्याचे राष्ट्रीय हित आणि उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या प्रभावीतेचे मूल्यांकन करणे.
5. समानता, फरक आणि संभाव्य धडे ओळखण्यासाठी इतर उदयोन्मुख शक्तींशी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची तुलना आणि विरोधाभास करणे.

अभ्यासाची गृहीतके :

1. भारताची आर्थिक वाढ आणि वाढता जागतिक स्तर यांचा थेट संबंध अधिक ठाम आणि सक्रिय परराष्ट्र धोरणाशी आहे.
2. बदलत्या भू-राजकीय परिदृश्याने, विशेषतः चीनच्या उदयाने भारताच्या धोरणात्मक भागीदारी आणि परराष्ट्र धोरणाच्या प्राधान्यक्रमांवर लक्षणीय प्रभाव टाकला आहे.
3. भारताचे "नेबरहुड फर्स्ट" धोरण प्रादेशिक सहकार्य वाढविण्यात आणि सुरक्षा आव्हानांना तोंड देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरले आहे.
4. आर्थिक आणि सुरक्षा हितसंबंधांच्या वाढत्या अभिसरणामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणात अधिक एकात्मिक दृष्टीकोन निर्माण झाला आहे.
5. G20 आणि BRICS सारख्या बहुपक्षीय मंचांमध्ये भारताच्या सदस्यत्वामुळे त्याचा जागतिक प्रभाव आणि राजनैतिक क्षमता मजबूत झाली आहे.

परिणाम आणि विश्लेषण :

या अभ्यासातून भारताच्या परराष्ट्र धोरणात लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. राष्ट्राने अलिप्त मुद्रेतून जागतिक मंचावर अधिक ठाम आणि सक्रिय भूमिकेकडे संक्रमण केले आहे. आर्थिक वाढ हा एक प्राथमिक उत्प्रेरक आहे, ज्यामुळे भारताला बहु-ध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेचा पाठपुरावा करण्यास सक्षम बनवले आहे. 'नेबरहुड फर्स्ट' धोरणाने प्रादेशिक सहकार्यात वेगवेगळ्या प्रमाणात यश मिळवून मिश्र परिणाम दिले आहेत.

दहशतवादविरोधी आणि सागरी सुरक्षेतील सामायिक हितसंबंधांचे प्रतिबिंब अमेरिकेसोबत भारताची धोरणात्मक भागीदारी अधिक घट्ट झाली आहे. तथापि, पारंपारिक मित्र असलेल्या रशियाशी संबंध संतुलित करणे हे एक नाजूक काम आहे. इंडो-पॅसिफिक संकल्पना भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा मध्यवर्ती स्तंभ बनली आहे, ज्याचा उद्देश चीनच्या प्रभावाचा प्रतिकार करणे आहे.

जागतिक मुत्सद्देगिरीत भारताने प्रगती केली असताना, आव्हाने कायम आहेत. यामध्ये प्रादेशिक अस्थिरता, व्यापार विवाद आणि प्रतिस्पर्धी हितसंबंध संतुलित करण्याच्या गुंतागुंतीचा समावेश आहे. जागतिक महासत्ता म्हणून भारताचे स्थान मजबूत करण्यासाठी या समस्यांचे निराकरण करणे महत्त्वाचे ठरेल.

निष्कर्ष:

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात नाट्यमय परिवर्तन झाले आहे, जे जागतिक शक्ती म्हणून राष्ट्राचा उदय दर्शवते. अभ्यासात नॉन-अलाइनमेंटपासून अधिक सक्रिय आणि ठाम दृष्टिकोनाकडे धोरणात्मक बदल दिसून येतो. आर्थिक वाढ हा एक निर्णायक घटक आहे, ज्यामुळे भारताला बहु-ध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेचा पाठपुरावा करण्यास सक्षम करते. 'नेबरहुड फर्स्ट' धोरण, आव्हानांचा सामना करताना, प्रादेशिक सहभागाचा आधारस्तंभ आहे.

भारताची धोरणात्मक भागीदारी, विशेषतः अमेरिकेसोबत, अधिक घट्ट झाली आहे, परंतु रशियासारख्या पारंपारिक मित्र राष्ट्रांशी समतोल राखणे महत्त्वाचे आहे. इंडो-पॅसिफिक संकल्पना एक प्रमुख धोरणात्मक चौकट म्हणून उदयास आली आहे. भारताने जागतिक स्तरावर लक्षणीय प्रगती केली असताना, प्रादेशिक अस्थिरता आणि जटिल भू-राजकीय गतिशीलता यासारखी आव्हाने कायम आहेत.

जागतिक नेता म्हणून आपले स्थान बळकट करण्यासाठी, भारताने जटिल बाह्य वातावरणात नेव्हिगेट करणे, प्रतिस्पर्धी हितसंबंध प्रभावीपणे संतुलित करणे आणि आपल्या सॉफ्ट पॉवर आणि आर्थिक प्रभावाचा लाभ घेणे आवश्यक आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा भविष्यातील मार्ग विकसित होत असलेल्या जागतिक आव्हानांना आणि संधींशी जुळवून घेण्याच्या क्षमतेवरून निश्चित केला जाईल.

संदर्भ:

1. पंत, जे. एन. (2014). “ भारत आणि त्याचे शेजारी यांच्यातील संबंध”.
2. बाजपेयी, के., आणि सिंग, डी. (संपादित). (2016). “जगात भारत: शक्ती, मुत्सद्दीपणा आणि ओळख”. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
3. कपूर, सी. (2018). “भारताची उदयोन्मुख जागतिक भूमिका: आव्हाने आणि संधी”.
4. मेनन, एस. (2018). “द न्यू इंडिया: थिंकिंग विदाऊट बॉर्डर्स”. पेंग्विन रँडम हाऊस इंडिया.